

MÁRKUS BÉLA

Nyelvváltsági pénz

Arday Géza: Szellemi iránytű az emigrációban

Hatásos *captatio benevolentiae*, kétségtelen, az első mondatban Bertha Zoltánra mint mesterre hivatkozni. A következők azonban mindjárt lelohasztanák a felkeltett jóindulatot, ám hagynak anynyi reményt pislákolni, hogy az előszó „gyatra magyarságú”, hanyag és gondatlan fogalmazásai nem ismétlődnek meg a későbbiekben. Hiszen a szerző oly sűrűn idézi – az előbbi példa is mutatja – a stílus választékosságára, szépségére és pontosságára oly igen érzékeny alanyát, Cs. Szabó Lászlót, hogy feltételezhető, követni óhajtja ebbéli igényességében. Sőt, a munkamódszerében is, ezért ismerteti (mint több minden mást) kétszer is, utóbb idézőjelek nélkül, előbb közöttük: „El-törölöm magam mögött a szégyen nyomait – így Cs. Szabó – [...] csak a harmadik műveletnél, a gyötrelmes soronkénti stiláris tisztogatás közben ülök írógéphez, mert a gépelt szöveg majdnem úgy eltávolít szavaimtól, mint a nyomtatott. Szembeszöknek az apróbb gondolati szakadások, szóismétlések, a suta vagy kétértelmű szórend, s a csupán félig találó alany, állítmány, jelző [...] a negyedik vagy ötödik változat kerül az olvasó elé.” Bárha Arday hasonlóképpen járna el, és szemébe szöknének a szóismétlések, általában „a megmunkálendő anyaggal szemben” elkövetett vétségek. Csak az előszóból: „Óhatatlanul és öntudatlanul mindig erre az összefoglaló munkára készültem, ami egyszer csak összeállt bennem egy monografikus összegzéssé”; „E kötet fejezeteiben helyet kap alakjának, cselekedeteinek és gondolatainak az elhelyezése, amelyet az előtünk járó és a mi nemzedékünk – egymást támogatva – tapasztalt.” Olvasói számára az utóbbi mondat egymást támogatva is nehezen értelmezhető, s nem csak a terjengőssége miatt, mint amikor azt fejtegeti a szerző, „a kifejezés, hogy emigráns író, vagy emigrációs (nyugati) magyar irodalom, évtizedekig tudatos elhallgattatást, később pedig torzításokat kapott, sőt még ma sem foglalhatta el a valós helyét a 20. századi magyar irodalomban”. További kiragadott szemelvények, melyeket igyekezett „hasonló veretes nyelvezettel megvalósítani”: valaki az alábbi „félreértelmezést követte el”, „állapította meg... a megközelítésmódot”, a „hozzállás(a) fél év múlva sem változott, csak enyhült”. Aztán: „teljes mértékig tud az adatok és tények mögül előjönni, ugyanis nem vérbeli novellista”, „betartotta az elsődleges értelmezését”, „degradáló értékelést tesz meg”. S „összeállt a sok előzmény, amelyek az életműben már korábban előkerültek”, „a gyökértelenség érzését csak a belülről jövő egykori otthon végsőkéig meglévő lelkisége és szellemisége oldja fel”, valamint a „költői »én« kialakulásában hangsúlyos szerep jutott a hazával való viszony és az ahhoz való kapcsolódás kérdéséhez”.

És így tovább. Ha érvényben volna még Werbőczy István *Magyar és Erdély-oroszának törvény könyve*, annak a LXXII. Titulusában foglaltakat némileg módosítva Arday Gézát nyelvváltsági pénz fizetésére lehetne kötelezni stílusának súlyos gyarlóságai, Cs. Szabónak egy irodalomtörténészre vonatkozó szavaival: „nyelvi rémtettei” miatt. De az eredeti cikkely alapján pénzbeli megváltás lenne kiszabható rá a „gyakorta éktelen és tiszteletlen beszédéért”, „más tisztességbeli embernek jó híre és neve ellen” szólásáért is.

A monográfia alanyáról: „a külföldön töltött évtizedek munkássága igazolják őt” – lehet, azért, mert „gondolatilag sem alkalmazkodott az emigráns politikai történésekhez, azoknak nem vagy csak alig – amennyire személye miatti érintettség okán szükséges volt – vett részt abban”. A korról, a körülményekről: „A második világháború pusztításai, emberáldozatokkal teli háborús kárai után a szovjet fennhatóság alá kerülés, majd az ebből következő, 1948-ban bekövetkező teljes baloldali hatalomátvétel hatására berendezkedő új, kommunista hatalom teljes mértékig átalakította a magyar szellemi életet is”. Keleten is, de főként Nyugaton az emigrációban „a bomlasztás nemcsak egyénekre, hanem közösségekre, baráti körökre és baráti társaságok vezető egyéniségeire, hangadóinak a lejáratását célozta különféle dezinformációkkal”, ettől függetlenül a MISZK, az 1957 márciusában megalakult Magyar Írók Szövetsége Külföldön élére nem véletlenül került Ignó Pál, „hi-

szen ismertsége és elismertsége nem csak magyar körökben volt jelen”. Cs. Szabó pedig azok közé az esszéírók közé tartozott, akik „áttekintették a huszadik század tudományos és művészeti eredményeit, hagyományokat és eszméket vizsgáltak, s írásaikban átvilágítódnak a huszadik század elért eredményei is”. Ketten voltak Márai Sándorral, „akik a háborús események következtében életüket vesztett alkotók után, szintén távoztak, csak hogy élve hagyják el élet- és alkotói területet”. Márai magatartása azonban végig „karakteres, megalkuvást nem ismerő és nem tűrő” volt, „ellentétben Cs. Szabóval nem egyezett bele semmiféle hazai megalkuvásba”. Az utóbbitól emiatt el is távolodott az emigráció egy része, „ami eléggé jelentős volt”, hiszen – és itt, mint más helyeken is sűrűn, osztódásszerűen szaporodik eme jelző – „egy példaképszerű emigráns – sakknyelven szólva – beresálása, sőt ad absurdum fekete mezőről fehérre való átállása csakugyan jelentős lépésnek számított”. Az sem mellékes, hogy a szlengszótárban a sáncolás mennyire durva jelentésű, de ha már a sakk a példázat alapja, akkor ad absurdum a feketéről fehérre kerülni, bizony, a futókat kivéve a többi bábnak szabad – az előre haladó parasztok esetében pedig egyenesen elkerülhetetlen, ha csak nem ütni törekednek. Az „átállás” vádját egyébként többféleképpen fogalmazza a monográfus, a közös bennük: az emigráns író „meghozta 1980-ban a személyes kompromisszumát a Kádár-rendszerrel, és hazalátogatott, hogy nem mellékesen Aczél Györggyel hivatalos formában találkozzék”. Az addigi ellenállása – folytatódik az érvelés – „más minősítést kapott azáltal, hogy több órára négy szemközt tárgyalt Aczél elvtárral”. Másutt a Béládi Miklós–Pomogáts Béla–Rónay László nevével jegyzett *A nyugati magyar irodalom 1945 után* megjelenése ad alkalmat arra, hogy a szerzők gyávaságára célozgatva, híján minden megértésnek és ízlésnek, kijelentse, a kétkulacsosságukhoz „Cs. Szabó is kapcsolódott, amikor élete végéhez közeledve, 1980-ban beadta a kulcsot, és öregén, betegen mégis hazatért”. Még súlyosabb vád, becsületbe gázoló, amikor egyetértően idéz abból a Pesti Srácok közölte dolgozatból, amelyik a Denoix fedőnéven az íróról jelentő Kutasi Kovács Lajos ügynöki tevékenységét leleplezve végül arra a következtetésre jut, hogy Cs. Szabó a hazajövetelével „akaratlanul is egy oldalra került Kutasi Kováccsal”.

Aki mindebben Arday mániákus vélekedése szerint ludas: Illyés Gyula, hiszen az ő „bennfentes intézkedése alapján” térhetett haza a barátja Angliából, ahol egyébként öreg korára a „helyzetét sokszor fizikai és szellemi vegetálásnak érezte”, nyugdíja pedig – mint egyik levelében írta – annyi volt, amennyi „háromnapi táplálkozásra elég hetente”. Ennek ellenére vagy ezzel együtt a monográfus úgy tartja, a máskülönben kétkulacsos hősének „egyoldalú és kritikátlan barátsága Illyéssel mind a mai napig érthetetlen és értelmezhetetlen marad”. Úgy fest azonban, a mai naptól, azaz a könyve kiadásától kezdve változik a helyzet, mert megmagyarázza-értelmezi, Cs. Szabó a társáról miért „a maximális elfogultság hangján szólal meg”. Azért, mert akárcsak Szabó Zoltán, ő sem „lehetett birtokában azon információknak és tényeknek, melyek mára Illyés kétkulacsosságáról – az őt ismerők számára fennmaradt források alapján – rendelkezésre állnak”. Hogy a forrásokhoz csak az ismerősök juthatnak, merőben új felvetés, miként az is, hogy az angliai barát vajon olvasta-e az *Ebéd a kastélyban* című könyvet, „barátja erkölcsöt, jóérzést és jóindulatot nélkülöző írását, amelyben az arisztokrácia és az úri osztály kigúnyolását végzi el, mintegy bizonyágtételül a diktatúra felé, hogy ő a párthoz hűséges író”. A monográfus nem hagyja abba a rágalmozást: Illyés naplói szerinte „szervilitásról tanúskodnak”, mi több, hozzájárult ahhoz, hogy Aczél „maga, saját kezűleg”, „barátilag” cenzúrázza az írásait. Szemére hányja továbbá, hogy „kitalálta ezt az összemosó-hatású hasonlatot (ötágú), amely ugyanolyan egységesítő, sőt szellemi és erkölcsi értelemben »kollektivizáló« jellegű, mint a »mindenki szem a láncban« látásmód”. Állítások – érvelés, bizonyítás nélkül. És másféle értelmezések figyelmen kívül hagyásával. Például a mesterével, Bertha Zoltánéval, akinek bizonyára az egyetemi óráin is úgy került szóba az *Egy mondat a zsarnokságról*, mint „sorsköltészetünk halhatatlan remeke”, amelynek a *Himnusz*, a *Szózat*, a *Nemzeti dal* és a *Psalmus Hungaricus* mellett van a helye – a „szem a láncban” pedig azt példázza, hogy a diktatúrában mindenki részese – de nem bűnrészese – a kiszolgáltatottságnak (*Illyés műve emblemikus*, Magyar Idők, 2018. aug. 28.).

Amit pedig a monográfus a maga konyhanyelvén mint összemosó hatású kifejezést említ, annak a lényegéről és szerepéről másképp vélekedik – talán –, ha számításba veszi, a határainkon túli magyar irodalmakban is mekkora ösztűz zúdult emiatt a szerzőre s – bizony – a hatvanas évek végén a „kettős kötődés” programját meghirdető hazai művelődéspolitikára. Csupán egy anekdotába illő, Ágoston Vilmos előadta esetet említve: miután letartóztatták, a Securitate kivizsgáló tisztje azt

kérdezte tőle, mi a véleménye Illyés „ötlyukú furulyájáról”. A helyesbítésre, hogy nem ötlyukú, hanem ötágú, a szerkesztő azt felelte, „mindegy, a lényeg az, hogy Budapestről fújják”. Ezek, persze, Arday számára-szemében lehetnek mellékesek, akár a remekmű, akár az egyetemes magyar irodalom dolga, hiszen meghökkentő alapvetése, amiben saját magán kívül legfeljebb egy-két hozzá hasonló felfogású irodalmárral osztozik, hogy Illyés esetében „csak a '45 előtti időszakot tekinthetjük... hitelesnek és mérvadónak”, egyébként meg „irodalmi és emberi megítélésének erkölcsisége ma is vita tárgyát képezi”. Kevésbé nyakatekertten ezt úgy fogalmazza meg, mintegy „tudósi” ars poeticájaként: „műveik mellett fontos a szerzők jellemének az ismerete, ami nélkülözhetetlen ahhoz, hogy térben és időben értelmezhetővé válhasson egy-egy alkotás és életmű”.

E karakterológiai röntgenezés szembeállításokhoz vezet; a jellemek harcában van dicsőséges győztes és csúfos vesztes. Márai kontra Cs. Szabó. És Illyés kontra újholdasok, akik, úgy mond, „nem alkudtak meg a diktatúra éveiben”. Többek között Nemes Nagy Ágnes és Lengyel Balázst, Weöres Sándort és Mészöly Miklóst, Polcz Alaine-t, Szabó Magdát és Szobotka Tibort, Ottlikot, Mándy, Pilinszkyt és Bárány Tamást nevezi meg. Tovább élteti a legendájukat, mit sem törődve az- zal, hogy Weöres és Pilinszky a Válaszban érezte otthon magát (Pilinszkynek mindössze egy verse jelent meg az Újholdban), és hogy félrevezetőek a folyóiratok (az előbbieket mellett a Magyarok) „kommunisták” általi megszüntetéséről szóló állítások, mint ahogy tévesek a hallgatásra ítélt éveit jelölő számok is. Pilinszky esetében például tizenhárom esztendőről beszél, mintha nem volna tudomása arról, hogy a Csillag 1956. júliusi számában több verse, köztük a *Négysoros*, *A szerelem sivataga* vagy az *Apokrif* is megjelent, de '57-ben, majd '59-ben közölt a Kortársban is. Jellemtanilag pedig nem mellékes, hogy Szabó Magda a kádári diktatúra legsötétebb éveiben állt a maga ívelő pályájára – a *Freskót* 1958-ban, *Az őzet* egy év múlva, rá egy évre pedig a *Disznótort* adta ki. A monográfia nemcsak a tények, adatok „kezelésében” nagyvonalú a hanyagságig és a megbízhatatlanságig, hanem az olyan kijelentések hitelessé nem tételében, azaz a források megjelölésének elhagyásában is, mint amikor azt közli, Cs. Szabó az urbánust nevezte el „nemzeti irányzatnak”. Azt sugallja ezzel, hogy az újholdasok a nemzetiek, szemben a népiekkel, holott a *Mérleg* című, többrészes esszé szerzője világosan fogalmaz: „a mellérendelés volna az igazság. Irodalmunk Ady-oldalát »népi«-nek, Babits oldalát »nemzeti«-nek” nevezni – s így magától értetődő, hogy Illyés is „nemzeti” költő. A fogalomhasználat érveit az a Monostori Imre taglalja, akinek a *Cs. Szabó László és a népi irodalom* című tanulmánya (Forrás, 2005/11) felismerhető nyomokat hagyott a monográfia eme fejezetén – ha bizonyos szavakat nem helyettesítene másokkal, azt is lehetne állítani, hogy szolgálja követi. Követi, ám ha előítélete úgy kívánja, hiányosan hivatkozik rá, majd félremagyarázza. Idéz például Cs. Szabó 1943-as esszéje, a *Nyílt sisakkal* egyik passzusából („A népi irodalom a hanyatlás – tehát egyben a lázadás – irodalma...”), hogy megdöbbentőnek mondhatta a szerző hangját, és bizonyíthassa, „szembeszállt” a népiekkel, ám az idézet folytatását („legőszintébb írói annak is szánták”) már elhagyja, mert az elárulhatná, nem az irodalom, hanem a társadalom, a nemzet hanyatlásáról szól. Ezt erősíti meg az az idézet is, amely alapján egyértelmű, hogy az eredeti szöveg helyett a monográfus Monostorit másolta: „a névtelen parasztforradalom, visszaszorulva az irodalomba, véres parasztlázadássá” változott, idézi, tévesen, a tanulmány s ennek nyomán a könyv írója is Cs. Szabót, aki azonban nem a „névtelen”, hanem a „vértelen” jelzőt használta. Arday még elkövet egy hibát, jelentéset: nála a „visszaszorulva” helyett a „visszavonulva” szerepel, mintha a népi mozgalom önként adta volna fel hadállásait. Ez, persze, inkább illik ahhoz a „kiélezett” vagy inkább hányaveti stílushoz, amelyik a valamikor „komoly szellemi és fizikai (!) erőtartálékkal rendelkező” mozgalom utóvédharcáról beszél, arról, hogy az utóvédharcosok „járták az időzített haláltáncukat”. Mindennek a felvezetése arra jó, hogy a „korszak korifeusait” hibáztassa, amiért Cs. Szabót a népiek közé sorolták, holott ő a monográfus szerint elsősorban „olyanokkal állt kapcsolatban és barátságban”, „kísérte figyelemmel a munkásságukat”, mint az újholdasok. Ennek bizonyítására, róluk szóló esszék, kritikák citálására Arday egy csepp időt sem veszteget, hetet-havat összehord viszont. Ugyancsak megdöbbentőnek tartja, de tán azért, hogy idézhesse Kosztolányi 1908-as levelét, ahol a Nyugatot egy „metafizika- és gondolatgyűlölő zsidó pártszövetkezetnek” nevezi, aztán egy nagy ugrással Csurka István véleményéhez kapcsolódva a „selejt bosszúját” ecsetelhesse, „amelyik a káder-gyerekek rendszerváltó szamizdatos, álnemzeti és álkeresztény világába züllött és a jelenben a magyarságot végérvényesen tönkreteszti”. Másutt siet a nemzet emlékezetében tartani, hogy Magyarországot

„a kommunisták szögesdróttal és elektromos árammal vették körbe”. Háborog, és a „sors fintorának”, „elég abszurdnak” tartja, hogy Sárospatakon Cs. Szabó és a „vaskalapos marxista Király István” hagyatéka egymás mellé került, mi több, a „vad marxistáé” „elegánsabb és tágasabb térben” kapott helyet. Úgy tetszik, az ő szemében az ellentétek nem csak az emberek, a „jellemek”, de a könyvek között is kibékíthetetlenek. Méltatlankodásában odáig megy el, hogy a Királynak szóló dedikációról tudatja: „lehetnek ízléstelenek is”. Hőse munkásságához mindezeknek vagy a jegyzetek között kivonatolt, az Ady Endre szabadkőműves „viszonyát” vizsgáló Raffay Ernő-könyvnek vajmi kevés közük van. Ha csak annyi nem, hogy elterelik a figyelmet arról: Cs. Szabó nagy írónak Németh Lászlót, nagy barátjának pedig Illyést nevezte – azok közé pedig, akiket „a civilizált Nyugat és a saját népük mély rétegei felé” való „teljes nyitottságuk” miatt becsült és tisztelt, az előbbieket mellett még Weöres Sándort, Szabó Lőrincet, Nagy Lászlót, Csoóri Sándort és Tamási Áront sorolta. Sehol az újholdasok. De hiszen Arday ismeri és más helyen idézi is a Gál Istvánnak írott londoni levelet: „Egyik oldalon a kismagyar nacionalista népi romantikus marxisták v. ex-marxisták, másikon a hajdan gyalázatosan üldözött, ma már szabadon érvényesülő s egyre tekintélyesebb, mégis változatlanul, halálra sértett urbánusok. Ottlik Cipinek, Mészöly Miklósnak, N. N. Ágnesnek pl. Illyés Gyula: vizes nyolcas (»ugyan mi marad belőle?«), és Németh László nevű író egyszerűen soha nem élt.”

Az előbbi megjegyzések, hangzatos vélemények a monográfiában pótanyagként használhatók annak az úrnak a betöltésére, amit a művek poétikai, esztétikai szempontú elemzésének hiánya okoz. Meghökkenítő, hogy egyetlenegy kötet vagy mű tüzetes elemzésére sem vállalkozik, a széppróza sajátosságainak tárgyalására, az elbeszélésmód változatosságára, a nézőpontok kötött vagy kötetlen voltára, a megjelenítésre, a képalkotásnak a nyelvet meghatározó érzelmességére és érzékletességére vagy allegorikus voltára nem fordít figyelmet. Az esszék, értekezések, kritikák nyelvi és szerkezeti megalkotottságáról is kevés szava van. Irodalomelméleti, szakmai fogalomkészletéről nem állítható, hogy gyér vagy elavult, hiszen egyáltalán nem látszik, hogy volna. Cs. Szabó könyvismertetéseit például azzal intézi el, hogy csak ürügyül szolgáltak számára, „valójában a saját gondolatait” közvetítette velük. A novelláit úgy jellemzi, hogy „találkozhatunk érzelmi megnyilvánulással is” bennük, „az emberi kapcsolatokat helyezi előtérbe”, ezért „viszonylagos érzelmi élményt is nyújthatnak”. A *Hűlő árnyékban* önéletrajzi írásairól ekképp vélekedik: „a távlatos és egyetemes gondolkodásmód adja meg a kötet jelentőségét, irodalmi szempontból pedig a hasznosságát”. Hogy ez a hasznosság miben mutatkozik meg, nem fejtegeti. A *Görögökről* írva is elemzés helyett megelégszik közhelyekkel: „ha beleolvasunk a műbe, azonnal észrevehető, hogy szinte már az első szavakkal életre kelnek a betűk, s az olvasó a helyszínen találja magát” – vagyis nem is muszáj elolvasni az egészet. A monográfia írója így jut el ahhoz az összegzésig, hogy – egy kritikust idézve – Cs. Szabónak a magyar esszéírás legjobbjai közt biztos helye van, ám szerinte „igazi nagy, úgymond főművet nem hagyott maga után”. Amit a fő művének szoktak tekinteni, a *Római muzsika* „egy olyan összeállítás, amely több mindent egybeolvaszt”. Azt korábban, ismételtelen az érdekeméért hozta szóba, hogy (1935 és 1944 között) a Magyar Rádió irodalmi osztályának vezetője volt, az utószóban azonban megjegyzi, ami aligha számít elismerésnek, hogy azon, mármint a vezetői posztján „keresztül dolgozta bele magát az irodalomba – és bizonyos mértékig – megkerülhetetlenné vált”. Az sem igen hízog, hogy a nyugati magyar irodalom „legfőbb jelentősége és sajátossága” „a közvetítő szerepben, valamint a politikai értelemben vett fizikai függetlenségben rejlik” – Cs. Szabó „személyének jelentőségét” pedig „az adja, hogy az emigráns irodalomban fontos missziós, szervező és összetartó szerepet igyekezett betölteni”. A könyv címe állítja: „szellemi iránytű” volt. Csak bizakodni lehet, írja Arday, hogy később, „olykor egy-egy irodalomkutató jóvoltából partot érhet pár művének az elemzése”. Hogy a már eddig is partot értek közül miért hagyta figyelmen kívül Sárközi Mátyás kiválóan megírt, stílusában színes és szellemes, adataiban pontos és körültekintő monográfiáját, a *Csét* (Kortárs, 2014), ki tudná megmondani? Mindenesetre – szerényen – úgy aposztrofálta a saját könyvét, mint az „első olyan munkát”, amely Cs. Szabó „életével, munkásságával és korával foglalkozik”. Sárközi csodálkozva nézhet könyvére s magára, hát ő mivel „foglalkozott”? E kritika írója azonban nem csodálkozna, ha e sok kifogást előadó cikkére Arday Géza úgy reagálna, ahogy – idézi – Szabó Dezső tette, hallván, Pekár Gyulának kifogása van Ady ellen. „Kérem szépen, ez olyan, mint amikor a torjai kénese gyufa kifogást emel a nap ellen” (*L'Harmattan*, 2018).